Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

Jadidchilik harakatining vujudga kelishi: Ismoil G‘aspirali va Mahmudxo‘ja Behbudiy faoliyati

Xurshida Ma’murova*
Ijtimoiy gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi (ma’naviyat asoslari) yo‘nalishi 1-kurs magistratura talabasi
✉ avazboy99@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jadidchilik harakatining vujudga kelishi, rivojlanish bosqichlari va Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotidagi o‘rni yoritilgan. Xususan, Ismoil G‘aspirali tomonidan ilgari surilgan “usuli jadid” ta’lim tizimi, milliy maorif, ona tili va matbuotni rivojlantirishga qaratilgan g‘oyalarning mazmuni tahlil qilingan. Shuningdek, Mahmudxo‘ja Behbudiyning jadidchilik harakatidagi o‘rni, yangi usul maktablarini rivojlantirish, darsliklar yaratish, matbuot va teatr sohasidagi faoliyati bayon etilgan. Behbudiyning “Samarqand” gazetasi, “Oyna” jurnali va “Padarkush” dramasi orqali xalqni ma’rifatli qilishga qo‘shgan hissasi ochib berilgan. Maqolada jadidchilik harakatining ma’rifiy yo‘nalishdan ijtimoiy-siyosiy harakat darajasiga ko‘tarilishi hamda uning milliy uyg‘onish va o‘zbek xalqining madaniy taraqqiyotidagi tarixiy ahamiyatiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar

jadidchilik, Ismoil G‘aspirali, Mahmudxo‘ja Behbudiy, usuli jadid, milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, yangi usul maktablari, milliy maorif, matbuot, “Tarjimon” gazetasi, “Oyna” jurnali, “Padarkush” dramasi, Turkiston, milliy taraqqiyot.

DOI: 10.5281/zenodo.23281765

KIRISH

Jadidchilik harakati va jadidlar tarixini, asosan ikki davrga bo‘ish mumkin: 1) XIX asrning 90-yillaridan – 1917-fevralgacha; 2) 1917-yil fevralidan – 1929 yilgacha. Birinchi davrda jadidchilik harakati uch bosqichga bo‘linadi: 1) Jadidchilikning paydo bo‘lishi va muntazam uyushgan harakat shakliga ega bo‘lishi (XIX asrning 90-yillari – 1905-yil) 2) Jadidchilik harakatining nisbatan tez va qarshiliksiz rivojlanishi (1905-1909-yillar). 3) Jadidchilikni chorizm tomonidan ozodlik, demokratik va inqilobiy harakatlarga qarshi kurashni kuchaytirgan davrdagi rivojlanishi (1909-1916-yillar). Ikkinchi davr ham voqealar rivojlanishiga qarab uch bosqichga bo‘linadi: 1)1917-yil fevral-oktabr; 2)1917-yil noyabr 1924-yil. 3)1925-1929-yillar[1: 350b].

Jadidchilik harakatining vujudga kelishini Ismoilbek Gaspirinskiy nomi bilan bog‘lanishi xususida albatta to‘htalmoq darkor.Darxaqiqat, Rossiya musulmonlari dunyosidagi bu ijtimoiy manaviy harakatda Ismoilbek Gaspirinskiy(1852-1914)- ning xizmati benihoyadir. U Rossiya musulmonlari hayotida yangi hodisa bo‘lgan

“usuli jadid”ga asos soldi. “Tarjimon” gazetasini chop etish bilan turkiy tildagi matbuotchilikni boshlab berdi. “Usuli jadid”ning dovrug‘i tez orada Rossiyaning musulmon o‘lkalariga: Turkistonga, Xiva va Buxoro xonliklarga keng yoyilgan edi[2: 320-b].·Ismoilbey Rossiyaning bir qancha markaziy shaharlari, Istambul, Vena, Myunxen, Shtutgardtda ta’lim tarbiya oladi, Fransiyaning Sorbonna universitetida o‘qiydi.

Ismoilbeyning asosiy g‘oyalari uning 1881-yilda chop etilgan «Rossiya musulmonlari» kitobida o‘z ifodasini topdi. Ularning mohiyatini quyidagilar tashkil qiladi:

- Rossiya ma‟muriyati musulmonlarni atayin taraqqiyotdan, ilm-ma‟rifatdan uzoqda tutayotganligini, musulmonlarning tili, dini, turmush tarzini buzayotganligini tan olish;

- musulmonlarning hayotini rus tili emas, balki anglash oson, eng ta‟sirchan va tushunarli bo‘lgan ona tilida o‘zlashtiriladigan ilm-fangina o‘zgartirishi mumkinligini, musulmonlar ta‟lim tizimi zamon talabidan orqada qolganligini ta’kidlash;
- musulmonlarning Rossiyani, uning hayotini va qonunlarini o‘rganishlari, tor dunyoqarashlarini yangilashlari, hayotni jonlantiruvchi bilimga ega bo‘lishlari uchun imkon yaratish lozimligini uqtirish;
- Rossiya tarkibida yashamoqchi bo‘lgan turkiy xalqlarning amaldagi teng huquqliligini ta’minlash uchun ularning turmush tarzi, urf-odatlari, ma’naviy axloqiy qadriyatlarini saqlab qolish kerakligini, aks holda, u o‘zligini yo‘qotishi mumkinligini ta’kidlash;
- taraqqiyotga, madaniyatga erishish, adolat o‘rnatish uchun jahondagi tartibni buzishga, sotsialistik inqilobga hojat yo‘qligini, aks holda, katta qiyinchiliklarga duch kelinishini anglash[3: 165-b].

Ismoilbek fikricha, axvolni tuzatmoq uchun 3 narsa kerak:1. Milliy fikr. 2. Milliy til. 3. Milliy maorif. Milliy fikr birinchi navbatda, millat birligi fikridir. Til yagona adabiy til masalasidir. Milliy maorif ona tilidagi ta‘lim tarbiyani yo‘lga qo‘yishdir. Fikr va Tilni matbuot tarbiya qiladi[4: 190-b]. Matbuot xodimlarni yetkazuvchi esa maorifdir. Demak, ishni maorifda boshlash kerak. “Tarjimon” xam, “Usuli jadid” xam shu maqsadda dunyoga kelgan edi[4: 162-b].

U chiqargan “Tarjimon” gazetasining 25 yillik to‘yida Xitoyning “Tarancha”sidan tabrik telegrammasi kelgan. 1911-yilda uning “Xo‘jai siyobon”(“Bolalar muallimi”) kitobi Bombeyda bosildi. Muallifni Hindistonga taklif qildilar. Bir yil oldin esa Fransiyaning eng e‘tiborli jurnallardan “Ревю дю монде мусулман” uning millat oldidagi buyuk xizmati uchun nomzodini tinchlik borasidagi “Xalqaro Nobel Mukofoti”ga tavsiya qilgan va buni xorijiy mamlakatlardagi juda ko‘p matbuot o‘rganlari qo‘llab quvvatlab chiqqan edi[4: 162-b][22]. U arab, fors va rus tillarni o‘rganish bilan bir qatorda tibbiyot, xikmat, kimyo, nabotat, nujum kabi 17 fanni o‘rganish lozimligini ko‘rsatdi. O‘z maqsadini amalga oshirish uchun u 1884-yilda Qrimning Bog‘chasaroy shahrida yangi uslubdagi birinchi jadid maktabini ochib, uning o‘zi darsliklar yozdi.

Ismoilbek Gaspirinskiy jadidchilik g‘oyalarni Turkiston o‘lkasi musulmonlari o‘rtasida xam keng yoyishga kirishdi va 1893-yili shu maqsadda Turkiston va Buxoro amirligida bo‘ldi. Turkiston hukumati va Buxoro amiri uning yangi uslubdagi jadid maktablari ochish taklifini rad qilgan bo‘lsada umidsizlikka tushgani yo‘q. U o‘zining Turkistondagi xam fikrlari Munavvar Qori Abdurashid o‘g‘li, Abdulla Avloniy, Bexbudiy va boshqa marifatparvar kishilar yordamida Turkiston o‘lkasida yangi uslubdagi jadid maktablarni ko‘p mashaqqatlar bilan amalga oshirdilar. 1903-yilga kelib Turkiston o‘lkasida ularning tashabbusi bilan 102 ta boshlang‘ich va 2 ta o‘rta jadid maktablari o‘z faoliyatini boshlab yubordi[5: 27-b].

Turkistonda jadidchilik namoyondalarga keladigan bo‘lsak Mahmudxo‘ja Behbudiy turkiston jadidchilik harakatining boniysidir. Uning hayoti va ijodiy faoliyati haqida 20-yillarda mahalliy matbuotda Sadriddin Ayniy, Xoji Muin ibn Shukrullo, Laziz Azizzoda kabi zamondoshlari tomondan bir qator maqola, xotiralar elon qilingan. Keyingi yillarda ,xususan, mustaqillikka erishgandan so‘ng jadidlar faoliyatini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish bilan Behbudiy xam qayta kashf etila boshlandi. Behbudiy tarjimai xolini yoritishda Xoji Muinning 1922-23yillarda o‘zi muxarrirlik qilgan “Mehnatkashlar tovushi” (1922), “Zarafshon”(1923) gazetalarda chop etgan maqolalari muhim ahamyatga ega. Behbudiy xaqida 70-yillardan bugungi kungacha elon qilinib kelayotgan Solix Qosimov, Ahmad Aliyev, Naim Karimov, Sirojiddin Ahmedov, Sherali Turdiyev va bugungi yosh tadqiqotchilar Xalim sayyid, Normurod Avazov, Zebo Axrarova ishlarning barjasida mana shu Xoji Muin malumotlarga asos qilib olinadi[6: 55-b]. Uning keltirishicha[6: 56-b], Mahmudxoja Behbudiy 1875-yilning 19-yanvarda(hijriy 1291,10 zulxijja) [6: 55-b] samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida ruhoniy oilasida dunyoga kelgan.Otasi Behbudxo‘ja Soliqxo‘ja o‘g‘li Turkistonlik, Axmad Yassaviyning avlodlaridan, ona tomondan bobosi Niyozxo‘ja Urganchlik bo‘lib, amir Shohmurod zamonida (1780-1785) Samarqandga kelib qolgan[7: 218-b].

U tarixda «Turkiston jadidlarining otasi» deb nom olgan. Mahmudxo‘ja Behbudiy istiqlol uchun kurashning oldingi saflarida borganlardan edi. Fayzulla Xo‘jayev Behbudiy haqida bunday degandi:«Siyosiy, ijtimoiy faoliyati, bilimining kengligi jihatidan o‘sha zamon Turkistonidagi jadidlar orasida unga teng kela oladigani bo‘lmasa kerak». Behbudiy Gaspirinskiy yo‘lga qo‘ygan «usuli jadid» maktablarini Turkistonda qaror toptirishda, ularni darslik va qo‘llanmalar bilan ta’minlashda jonbozlik ko‘rsatadi. Yangi tipdagi maktablarning

milliy-madaniy taraqqiyotimizda muhim omil bo‘la olishi mumkinligi haqida o‘nlab maqolalar yozadi.

«Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy» («Qisqa umumiy geografiya»), «Kitobatul atfol» («Bolalar maktubi»), «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi»), «Amaliyoti islom», «Madhali jug‘rofiyai umroniy («Aholi geografiyasiga kirish»), «Muxtasari jug‘rofiyai Rusiy» («Rusiyaning qisqacha geografiyasi») kabi darsliklar yaratadi. Nashriyot tashkil qilib, darsliklar va qo‘llanmalar, xaritalar bosib chiqargani ma‟lum. Bular ilk o‘zbek maktablari uchun tuzilgan darslik va qo‘llanmalar sifatida emas, til-yozuv madaniyatimiz taraqqiyoti nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

Behbudiy 1913-yilda «Samarqand» gazetasi va «Oyna» jurnalini chiqaradi. Gazeta dastlab 2, so‘ng 4 betlik bo‘lib, haftada 2 marta chiqqani va moddiy tanglik tufayli 45-sonidan keyin to‘xtagani ma‟lum. «Oyna» o‘lkada o‘zbek tilida chiqqan birinchi jurnal edi. U xalq orasida ancha mashhur bo‘lgan. Boshida haftada bir, 1914-yildan esa har o‘n besh kunda chiqqan. Ziyo Said «O‘zbek vaqtli matbuoti tarixiga doir materiallar ida » bu jurnalning 2 yil davomida 68 soni (jami 1720 bet) dunyo yuzini ko‘rib,1915-yil 15-iyunda to‘xtaganini ma’lum qiladi[8: 291-b].

Marifat uchun birgina maktab kifoya qilmasdi. Zamon va dunyo voqealari bilan tanishib bormoq, Millat va Vatanning axvolidan, kundalik axvolidan ogoh bo‘lmoq kerak edi. Binobarin, millat uchun shunday oyna kerak ediki, unda o‘z qabohatini ham, malohatini ham ko‘ra olsin. Mana shu ehtiyoj va zarurat Behbudiyni teatr va matbuot sari boshladi. “Padarkush” shu tariqa maydonga keldi.

1911-yilda yozilgan “Padarkush” dramasi 1913-yildagina bosilib chiqiladi[11: 4-b].

“Padarkush” o‘zbek dramachiligini hamma yakdil etirof etgan birinchi namunasidir. “Padarkush” dastlab Samarqandda 1914-yilning 15-yanvarda sahnaga qo‘yildi. Xalq nihoyat ko‘p kelib, belat yetmagani va joyni yo‘qligi uchun uc hto‘rt yuz kishi qaytib ketdi “[8: 29-b], deb yozadi mahalliy matbuot. Yana o‘sha yerda o‘qiymiz: “Belatlar bir-ikki kun avval yoshlarning g‘ayrati ila sotilib tamom bo‘lib edi. Bazi kishilar belatlarini ikki bahoga foidasi ilan boshqaga sotdilar. Soat yettidan minglab xalq ibratxonaga hujum qilgan. Ammo belat yo‘q. Uch so‘m berib, tikka turmoqg‘a xam rozi, yana yer yo‘q… “. Drama Toshkentda 1914-yilning 27-fevralda qo‘yildi. Avloniyning “Turon” truppasi Kolizey(xozirgi Savdo birjasi binosi)da o‘z faoliyatini mana shu “Padarkush” bilan boshlagan edi. Spektakl oldidan mashhur Munavvar Qori teatrning jamiyat hayotidagi ro‘li va o‘rni xaqida nutq so‘zlaydi. Boy ro‘lini Abdulla Avloniyning o‘zi ijro etadi. Mahalliy matbuot bu kunni “Tarixiy kun” [9: 33-b], deb yozadi. 1916-yilda Toshkentga kelib Kolizeyda “Turon”ning qator spektakllarini ko‘rgan A.N.Samoylovich yozadi:”Turkistonda yangi adabiyot maydonga keldi. Bu men uchun kutilgan xol edi…Yangi adabiyotning markazi-Samarqand…Yosh qalamkashlarning bosh islohotchisi Samarqandlik mufti Mahmudxo‘ja Behbudiydir “[10: 4-b].

Shunday qilib, Mahmudxo‘ja Behbudiy hamda Ismoil G‘aspirali faoliyati Turkistonda jadidchilik harakatining ma’rifiy, madaniy va ijtimoiy-siyosiy yo‘nalishlarda rivojlanishida muhim o‘rin tutdi. U xalqni ilm-ma’rifat orqali uyg‘otish, yosh avlodni zamonaviy bilimlar asosida tarbiyalash va milliy o‘zlikni anglash g‘oyalarini ilgari surdi. Behbudiy o‘z maqolalari, darsliklari va publitsistik chiqishlari orqali jamiyatdagi qoloqlik, jaholat va eskicha ta’lim tizimining kamchiliklarini tanqid qildi. Uning fikricha, millat taraqqiyotining asosiy sharti ta’lim-tarbiyani isloh qilish va xalqning dunyoqarashini kengaytirishdan iborat edi. Shu sababli u maktab, matbuot va teatrni xalqni ma’rifatli qilishning eng samarali vositalari sifatida baholadi. Behbudiy bilan bir qatorda Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon va boshqa ma’rifatparvarlar ham jadidchilik g‘oyalarining keng yoyilishiga katta hissa qo‘shdilar. Ular yangi usuldagi maktablar ochish, darsliklar yaratish, gazeta va jurnallar nashr etish orqali xalqning ilmiy va madaniy saviyasini oshirishga intildilar. Jadidlar faoliyatida milliy tilni rivojlantirish, tarixiy xotirani tiklash va zamonaviy fan yutuqlarini o‘zlashtirish masalalari alohida ahamiyat kasb etdi. XX asr boshlariga kelib, jadidchilik harakati faqat ma’rifiy islohotlar bilan cheklanib qolmay, jamiyatni siyosiy va ijtimoiy jihatdan yangilashga qaratilgan harakatga ham aylandi. Ayniqsa, 1917-yilgi Fevral inqilobidan so‘ng jadidlarning siyosiy faoliyati kuchaydi va milliy davlatchilik masalalari kun tartibiga chiqdi.

Turkiston muxtoriyatini tashkil etish yo‘lidagi sa’y-harakatlar jadidlarning milliy mustaqillik va o‘zini o‘zi boshqarish haqidagi qarashlarini namoyon etdi. Biroq bolsheviklar hokimiyatining mustahkamlanishi jadidlarning siyosiy maqsadlarini amalga oshirishiga jiddiy to‘sqinlik qildi. Keyingi yillarda sovet hokimiyatin-

ing siyosati natijasida jadid ziyolilarining faoliyati tobora cheklanib, ularning ko‘pchiligi ta’qib ostiga olindi. Shunga qaramay, jadidlar tomonidan ilgari surilgan ma’rifat, milliy uyg‘onish, taraqqiyot va erkin fikrlash g‘oyalari o‘z tarixiy ahamiyatini yo‘qotmadi. Ularning asarlari va amaliy faoliyati o‘zbek xalqining zamonaviy madaniyati, adabiyoti, ta’limi va milliy tafakkuri rivojlanishiga mustahkam zamin yaratdi. Shu jihatdan jadidchilik harakati Turkiston tarixida xalqni jaholatdan ma’rifatga, an’anaviy qarashlardan zamonaviy tafakkurga olib chiqishga intilgan muhim ijtimoiy-ma’naviy harakat sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Р.Х.Муртазаева.“Ўзбекистон тарихи”. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2003-йил. .350-бет.
2. М.Матниѐзов.”Хоразм тарихи”. I жилд.Урганч.”Хоразм” 1996-йил..320-бет
3. Бегали Косимов.. “Исмоилбей Гаспрали”. “Ўзбегим”. – Т:. 1992.. 141–165-бет.
4. Begali Qosimov”Milliy Uyg‘onish” Toshkent. “Manaviyat” 2002-yil. 190-bet
5. Ж.Йолдошев, С.Хасанов. ”Жадид тарихшунослиги асослари”. ”Халқ талими” журналида. Тошкент. 1992йил. 11-12-сонлар. 27-бет..
6. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Qasdi safar. Tanlangan asarlar, 2-nashr.T:. “Manaviyat” 1999-yil, 55-bet
7. Xoji Muin.Mahmudxo‘ja Behbudiy, “Zarafshon” gazetasi,1923-yil 25-mart
8. Rustambek Shamsutdinov, Shodi Karimov, O„ktamjon Ubaydullayev. ”Vatan tarixi” 2-kitob. Toshkent. “Sharq”. 2010-yil. 291-bet
9. B.Qosimov”Milliy Uyg‘onish” Toshkent. “Ma‘naviyat” 2002-yil. 218-bet.
10. таблица согласованияю Х.К.БарановюАрабско-русский словарь. М., 1977,940-942-бетлар
11. А.Н.Самойловичю Драматическая литература сартовбб Вестник Импю об-ва вост,»№-5, Петроград,1917 4 бет.